

Marek Trusz

Synagoga Stara w Tarnowie

We wschodniej części miasta lokacyjnego w Tarnowie istnieje destrukcja bimy, pozostałość po synagodze, której nazwa utarła się jako Synagoga Stara. Jest to jedna z niewielu pozostałości materialnych po ludności żydowskiej, liczonej w Tarnowie do czasów okupacji hitlerowskiej. Destrukt ten urasta obecnie do rangi symbolu. Upamiętnia najstarszą bóżnicę tarnowską - przez kilka wieków centrum gminy żydowskiej.

Mimo że bóżnica ta odgrywała tak znaczącą rolę w historii miasta, do dziś pozostaje obiektem dość zagadkowym. Nie jest pewny czas powstania budowli, nie znana jest bliżej jej historia, nie do końca rozpoznana jest również jej architektura. Próba ustalenia w ogólnych nawet zarysach historii i określenie typu architektonicznego synagogi natrafia obecnie na duże trudności. Zniszczenie budowli, przy fragmentaryczności zachowanych przekazów ikonograficznych, w zasadniczy sposób ogranicza możliwość odtworzenia jej wyglądu. Również stan badań nad tym obiektem przedstawia się skromnie. Obiekt ten nie stanowił do tej pory przedmiotu szerszych zainteresowań badawczych.

Pierwszy monografista Tarnowa, ks. W. Balicki¹, w opisie miasta nawet nie zauważa istnienia synagogi, podając tylko, że dzielnica żydowska raz i niechlujstwem i brudem. Zaznacza też przy okazji, że nie wiadomo kiedy Żydzi przybyli do miasta. Tę ostatnią kwestię podjął w początkach XX w. wybitny znawca historii Żydów tarnowskich I. Schipper², który badając archiwalia miejskie ustalił, że od 1631 r. Żydzi występują w Tarnowie już jako zorganizowana gmina posiadająca bóżnicę i własny cmentarz. Przypuszczał też, że Żydzi pojawili się w Tarnowie dopiero w drugiej połowie XVI w. Data ta przesunięta została przez J. Leńka³ w kolejnej monografii Tarnowa. J. Leniek znalazł wzmiankę o Żydzie w Tarnowie w dokumencie z 1445 r. Co prawda o tym samym Żydzie Kalefie pisze w późniejszej swojej pracy również I. Schipper⁴, uznał go jednak za kupca z krymskiej Kaffy kontaktującego się z Tarnowem. Równocześnie jednak uwzględnił możliwość istnienia w Tarnowie zorganizowanej gminy żydowskiej już w XIV w.

Istotna informacja pojawia się natomiast w trzatomowym dziele *Historia i literatura żydowska ze szczególnym uwzględnieniem Żydów w Polsce* M. Bałabana, który podaje, że pierwsza drewniana synagoga w Tarnowie wzniesiona została jeszcze przed końcem XVI w.⁵

Nic nie wnosi do rozważanego tematu trzecia, wydana w okresie międzywojennym monografia Z. Simchego⁶, ani wydany równolegle (rok wcześniej) przewodnik po Tarnowie Z. Rapaporta i M. Rozwadowskiego⁷ - ci ostatni autorzy podali za to kilka interesujących informacji na temat wyposażenia synagogi.

Literatura powojenna, aczkolwiek nieco obfitsza, pozostawia szereg kwestii związanych z synagogą również bez

wyjaśnień. Na uwagę zasługuje monografia miasta J. E. Dutkiewicza⁸, w której dokonana została po raz pierwszy próba interpretacji architektury nie istniejącego już obiektu. Dutkiewicz w oparciu o cechy stylistyczne datował ją na pierwszą połowę XVII w. Ustalenie to, ze względu zarówno na osobę autora, wybitnego historyka architektury, jak fakt, że synagogę znał z autopsji, zachowuje do dzisiaj dużą wagę.

Nowe fakty z historii obiektu wnosi natomiast B. Kumor, który w pracy *Prepozytura tarnowska* podaje m.in., że synagoga wzniesiona została w 1661 r., przed 1665 r. spłonęła, a przed 1677 r. została odbudowana⁹.

Kwestia społeczności żydowskiej w Tarnowie poruszana jest, na ogół marginalnie, w kilku jeszcze pracach dotyczących przeszłości miasta. Poza drobnymi przyczynkami na temat różnych aspektów życia gminy, w niczym jednak nie została rozszerzona wiedza o samej synagodze. Autorzy podawali na ogół wcześniejsze ustalenia Schippera i Dutkiewicza, stwierdzając, że została wzniesiona na pocz. XVII w. Jedynie jako ciekawostkę odnotować należy pogląd A. Krupińskiego¹⁰, który przyjmował, nie podając jednak uzasadnienia, że synagoga powstała w pierwszej połowie XVIII w., doszukując się też jej podobieństwa do Starej Bóżnicy z krakowskiego Kazimierza.

Nieco więcej, ale tylko pośrednich informacji (sytuacja gminy żydowskiej), przyniosła monografia Tarnowa wydana w latach 80 - tych *Dzieje miasta i regionu*¹¹, czy ostatnia publikacja S. Wróbla¹² z poprzedniego *Rocznika Tarnowskiego*. Z innych materiałów, które dają pewne możliwości poznawcze, wymienić jeszcze należy historyczne plany miasta Tarnowa¹³ rejestrujące sytuację synagogi, skromną ikonografię, która obejmuje kilka fotografii i akwarelę J. Dutkiewicza¹⁴, a także znikomą ilość zachowanych materiałów archiwalnych odnoszących się głównie do stanu obiektu w okresie międzywojennym.¹⁵

W sumie, istniejąca literatura daje jedynie ogólny pogląd na temat Synagogi Starej w Tarnowie - w pewnym jednak zakresie możliwości poznawcze rozszerzają cząstkowe informacje archiwalne oraz analiza materiałów kartograficznych, skromnej ikonografii i istniejącego destruktu czyli bimy.

Okres osiedlenia się pierwszych Żydów w Tarnowie, który miałby tu znaczenie kluczowe, jest trudny do ustalenia. Wspomniany już wcześniej pierwszy odnotowany w dokumentach Żyd związany z Tarnowem Judeus Kaleph (Kalef), według ustaleń I. Schipper¹⁶, nie pochodził z Tarnowa lecz z Kaffy, handlował początkowo z Lwowem, gdzie osiadł w 1442 r. (wchodząc w spółkę z lwowskim celnikiem Żydem Szachną) i korzystając z opieki wojewody Piotra Odrowąża, w tym samym roku nawiązał stosunki handlowe z Krakowem, a ok. 1445 r. z Tarnowem, dokąd dowoził koftyr.

Część badaczy przypuszcza jednak, że pierwsi Żydzi przybyli do Tarnowa niedługo po lokacji, to jest w drugiej

Bima Starej Synagogi, stan z 1981 r.

połowie XIV w.¹⁷, początkowo w niewielkiej liczbie, zajmować się mieli zabronionym ludności katolickiej wekslarstwem oraz handlem tranzytowym. Od pierwszej połowy XVI w. pierwsi tarnobrzegscy Żydzi znani są już z nazwisk, ale jeszcze z pocz. XVI w. płacili oni podatki wraz z Żydami kazimierskimi i krakowskimi, co wskazuje, że była to wówczas grupa niewielka.

W najwcześniejszym okresie Żydzi tarnobrzegscy osiedlali się poza murami miasta, po wschodniej stronie, grzebiąc zmarłych na cmentarzu zlokalizowanym w pobliskim Pogwizdowie. Na cmentarzu tym w okresie międzywojennym zlokalizowano nagrobki pochodzące z pierwszej połowy XVII w.¹⁸ Zdaniem większości autorów proces przenikania Żydów do miasta rozpoczął się w drugiej połowie, bądź pod koniec XVI w.¹⁹ Zasiadłać oni zaczęli wschodnią część Tarnobrzega, rejon bramy Pilźnieńskiej i obecnych ulic Żydowskiej i Wekslarskiej. W latach trzydziestych XVII w. posiadali w tym rejonie już 12 domów, co wymagało dłuższego czasu na ich budowę lub nabycie, wobec trudności stawianych przez władze miejskie.

Zaznaczyć też należy, że kształtowanie się skoncentrowanego skupiska osiedleńczego było zjawiskiem typowym. Uchwały synodalne od XIII w. nakazywały Żydom m. in. zamieszkiwanie w osobnych dzielnicach, oddzielonych od domów chrześcijańskich. W Polsce nigdy nie przywiązywano nadmiernej uwagi do tych przepisów, ale tam gdzie Żydzi uzyskiwali prawo do osiedlania, starano się skupiać ich w wydzielonych rejonach. Żydzi uzyskiwali też w takich sytuacjach prawo wzniesienia synagogi (od synodu wrocławskiego w 1267 r. - jednej w mieście).

Przyjąć zatem należy, że synagoga tarnobrzegska powstać mogła najwcześniej w momencie, kiedy Żydzi tworzyli odpowiednio liczne skupisko osadnicze wewnątrz murów miejskich. Według M. Bałabana²⁰, budowa synagogi miała miejsce w 1582 r. i początkowo był to obiekt drewniany. Na temat tej pierwszej budowli nie bliższego jednak nie wiadomo. Sądzić należy, że był to obiekt niewielki, zapewne

Fragment elewacji południowej z przedsionkiem dobudowanym w 1929 r., fot. z okresu międzywojennego

mniejszy od późniejszego murowanego bo i gmina żydowska w Tarnobrzegu w czasie jego budowy nie była jeszcze zbyt liczna. Nie wiadomo też kiedy ta pierwsza budowla sakralna zastąpiona została murowaną.

Od 1631 r. istnienie synagogi potwierdza dokument pisany²¹, nie wiadomo jednak o jaki obiekt chodzi. Jednocześnie data 1631 zamyka stosunkowo korzystny okres rozwoju gminy żydowskiej w Tarnobrzegu. Miasto przeżywające końcowe lata koniunktury gospodarczej, nie stawiało jeszcze wyraźniejszych barier dla innowierczej konkurencji. Natomiast w latach 1631-1633 mieszczenie tarnobrzegskie wyjednują u właściciela miasta ks. Władysława Dominika Ostrońskiego szereg niekorzystnych dla Żydów zarządzeń i stan taki, z pewnymi zmianami, trwa do roku 1670. Jedynym krótkim epizodem poprawiającym w tym czasie sytuację gminy był przywilej jaki uzyskali Żydzi od W. D. Ostrońskiego w 1637 r. - uchylony został już w 1643 r. Jest w nim m.in. mowa że: *tak Bóżnica iako y kierchow mają być w pokoju od wszelkiego przenagabienia y swawoleństwa zachowane*²², co jednocześnie dowodzi, że synagoga w tym czasie istniała.

Z kolei według ustaleń B. Kumora, synagoga powstać miała w 1661 r.²³. Sprzeczność ta może wynikać z dosyć prawdopodobnego faktu, że w pierwszym przypadku chodzi o obiekt drewniany, zaś ustalenia Kumora odnoszą się do powstania synagogi murowanej - nie jest to jednak całkiem pewne. B. Kumor wniosek swój opiera na przechowywanym w tarnobrzegskim Archiwum Diecezjalnym XVIII-wiecznym spisie dokumentów kolegiaty, wśród których odnotowane jest pozwolenie na budowę synagogi w Tarnobrzegu z 1661 r.²⁴ - samego dokumentu nie udało mu się jednak odnaleźć. Nie eliminuje to możliwości interpretacyjnych (pomijając błąd w zapisie daty jako mało prawdopodobny), które trzeba brać pod uwagę. Obok wspomnianej, najbardziej prawdopodobnej możliwości, że pozwolenie dotyczyło przebudowy obiektu drewnianego na murowany; mogło odnosić się do rozbudowy synagogi lub odbudowy po pożarze - o takie pozwolenie

Elewacja zachodnia synagogi, stan z pocz. XX w.

Wnętrze Synagogi Starej w Tarnobrzegu, fot. przed 1939 r.

występować musieli Żydzi (początkowo bezskutecznie) np. kilka lat później. Nie można też całkowicie wykluczyć, że dokument wystawiono dla obiektu istniejącego.

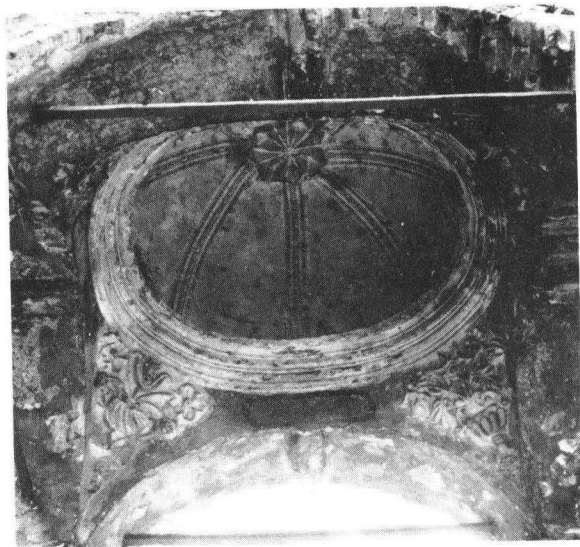
W sumie dostępne informacje źródłowe wskazują, że murowana synagoga powstać mogła ok. roku 1661 (przed 1663 r. kiedy spłonęła), nie pozwalają jednak jednoznacznie wykluczyć datowania wcześniejszego. Hipotetycznie można brać pod uwagę okres przed 1631 r., kiedy w mieście trwa duży ruch budowlany, a sytuacja gminy żydowskiej jest jeszcze względnie korzystna. Pomiędzy 1631 a 1661 r. wydaje się to mniej prawdopodobne, z wyjątkiem krótkiego okresu w l. 1637-43, kiedy sytuacja gminy uległa poprawie.

Analiza samego obiektu nie daje zbyt dużych możliwości na uściślenie datowania. Możliwa do odtworzenia²⁵ ogólna forma architektoniczna synagogi przed zburzeniem jej przez Niemców, świadczy że stanowiła ona typ jednoprzestrzennej hali na czterech kolumnach w środkowym polu. Bima związana była organicznie z wnętrzem sali modlitw. Rekonstruując obrys synagogi z okresu przed XIX - wieczną rozbudową, w oparciu o plan Tarnobrzegu Fr. von Grottgera z 1796 r. i plan Tarnobrzegu z 1814 r., dostrzec można, że zbliżony jest do kwadratu, a nawet - co czytelne jest w obu przypadkach - szerokość nieco przewyższa głębokość budowli.

Można przypuszczać, że jest to obrys samej sali modlitw, która stanowić musiała najstarszą część rozbudowanego później obiektu. Pozwala to na przypuszczenie, że reprezentowała ona typ synagogi dziewięciopolowej o kwadratowym planie, a więc młodszą odmianę synagogi centralnej ukształtowaną na wschodnich terenach Rzeczypospolitej.

Nie należy zatem szukać analogii do tarnobrzegskiej synagogi ani w centrum, ani w zachodniej części Korony, gdzie dominował w brany pod uwagę przedziale czasowym, starszy typ synagogi o planie podłużnym. Typ ten nawiązywał do najstarszych synagog europejskich: wormackiej z XI w., ratybońskiej z XII w., a zwłaszcza praskiej Staro-Nowej z przełomu XIII i XIV w. Stara Bóżnica w krakowskim Kazimierzu mająca formę wydłużonej hali dwunawowej, przykrytej sklepieniem sześciopolem o dwu słupach, utrzymała taki schemat również po przebudowie zakończonej w 1570 r.²⁶

Typ ten uzyskał na Kazimierzu nawet pewne rozwinięcie poprzez wprowadzenie empory dla kobiet, umieszczonej pod wspólnym sklepieniem, jak w bóżnicy Izaaka z 1690 r.²⁷ Równolegle na ziemiach polskich Rzeczypospolitej wykształcił się typ synagogi centralnej - w początkowej wersji przykrytej centralizującym sklepieniem (synagoga w Zamościu sprzed

Bima Synagogi Starej - widok sklepienia

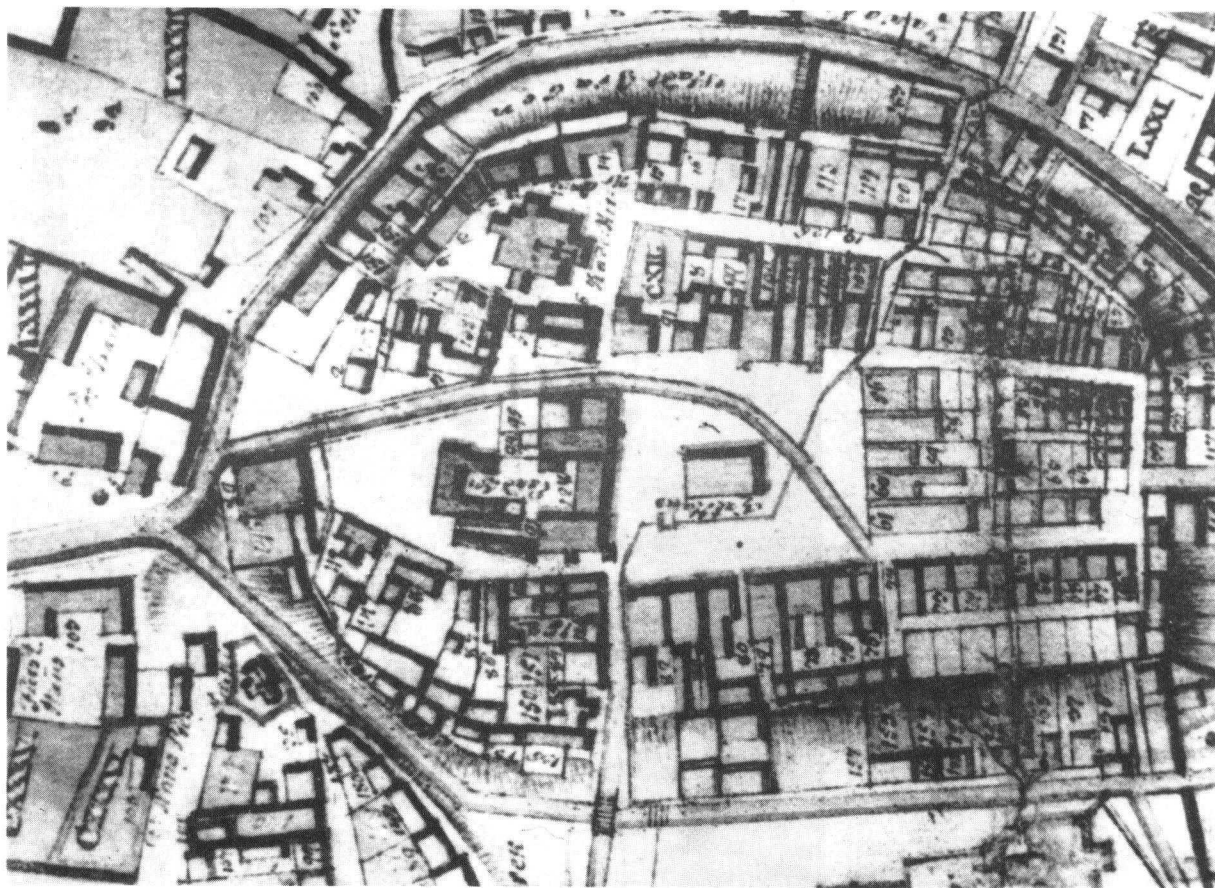
1620 r.), w późniejszej wersji przykrytej sklepieniem dziewięciopolem.

Synagogę tarnobrzegską należałoby zaliczyć do tego właśnie typu. Typ ten nie był jednak jednolity. Najprostszy model dziewięciopolew operował przęsłami jednakowymi (np. przedmiejska synagoga we Lwowie 1624-1632 i wzorowana na niej synagoga w Ostrogu). Równolegle występowała tendencja do akcentowania centralnego usytuowania bimy poprzez przesuwanie podpór do środka wnętrza (Wilno, po 1633 r.). Wytworzyła się też inna odmiana, w której podpory tworzyły z bimą jednolity architektonicznie organizm, tworzący w górnej partii pozorny, pusty w środku filar (Łuck, l. 1626-1628). Ostateczną formą tej odmiany było ukształtowanie przekrycia pomiędzy czterema podporami w formie kopuły z latarnią, czyli tzw. bimy kaplicowej (Pińsk, 1640 r.).²⁸

W oparciu o skromną ikonografię i analizę zachowanej, pozbawionej górnego zakończenia bimy tarnobrzegskiej, można przyjąć, że synagoga zbliżona była do tej ostatniej odmiany. Wspierała ona w centrum sklepienie, organicznie wiążąc się z architekturą wnętrza - jej górna, zniszczona część stanowiła prawdopodobnie formę zbliżoną do wielkiego, wspartego na czterech kolumnach filara. Przestrzeń pomiędzy kolumnami zasklepiąca jest jednak bez ukształtowanej formy latarni, co odróżnia ją od typu najbardziej charakterystycznego dla tej odmiany.

W sumie należałoby uznać, że typ architektoniczny reprezentowany przez synagogę tarnobrzegską utożsamia się z ogólnym typem synagogi dziewięciopolew, ukształtowanym na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej ok. 1620 r. Najbardziej zbliżony jest natomiast do odmiany kończącej ewolucję tego typu, pojawiającej się w latach 40 - tych XVII w. (Pińsk 1640 r., Tykocin i Stolin 1642 r., Nowogródek 1648 r.).

Pozwala to na wysunięcie przypuszczenia, że również pierwotna forma zewnętrzna synagogi tarnobrzegskiej mogła przypominać inne reprezentujące omawianą odmianę. Stanowiłaby ją w takim wypadku masywna bryła sali modlitw zwieńczona attyką kryjącą dach pograżony. W ten sposób sala zdecydowanie odcinała się od otaczających ją współczesnych czy późniejszych przybudówek (przedśionek, pomieszczenia dla kobiet, itp.). Taka forma bryły zewnętrznej była charakterystyczna nie tylko dla omawianej odmiany (Pińsk, Tykocin, Stolin, Nowogród), ale i innych, równoległych czasowo typów (Pińczów ok. 1600 r., Lubomil II poł. XVII w. i in.).

Plan Tarnowa inż. Fr. Grottera z 1796 r., z najstarszym knownym oznaczeniem synagogi

Przypuszczenie takie jeszcze bardziej uprawdopodobnia analiza opublikowanej przez Fr. Herziga fotografii, na której widoczna jest część bocznej elewacji z fragmentem ściany sali. Synagoga w początku XX w. posiadała jeszcze niską attykę (niewątpliwie przebudowaną w XIX w.) i dach pogrążony.

Również stwierdzenie autorów przewodnika po Tarnowie z 1929 r., że w XIX w. synagoga została przebudowana i nieszczęśliwie *upiększona*²⁹, może dotyczyć właśnie oceny jej zewnętrznego wyglądu - dobudowy części frontowej, zamazującej czytelną i jednolitą kompozycję bryły i związaną z tym korektę formy dachu sali oraz przekształcenie attyki.

Analiza dekoracji architektonicznej i techniki, mogąca rozstrzygnąć datowanie, nie licząc reliktu bimy, nie jest obecnie możliwa. J. E. Dutkiewicz³⁰ znający synagogę z autopsji, w oparciu o proporcje wnętrza, charakter sklepień, a szczególnie dekorację stiukową, datował synagogę na I poł. XVII w., wiążąc ją z wczesnobarokową lubelską szkołą architektoniczną.

Relikty dekoracji stiukowej czytelne są jeszcze obecnie w górnej części destruktu bimy. Stanowi je dekoracja sklepienia z ośmioramienną, gwiazdzistą rozetą i układem żeber o promienistej osnowie, dekoracja kwiatowa żagielków, gzyms wewnętrzny i resztki (pozbawione warstwy stiukowej) korynckich kapiteł kolumn. Kompozycję sklepienia z pasami żebrwania o promienistym układzie należałoby uznać za element archaizujący, od momentu wykształcenia się sklepiennej dekoracji w zaprawie (ok. 1600 r.) charakterystycznej dla polskiej architektury XVII w. rzadki, występujący w jej wczesnej fazie.

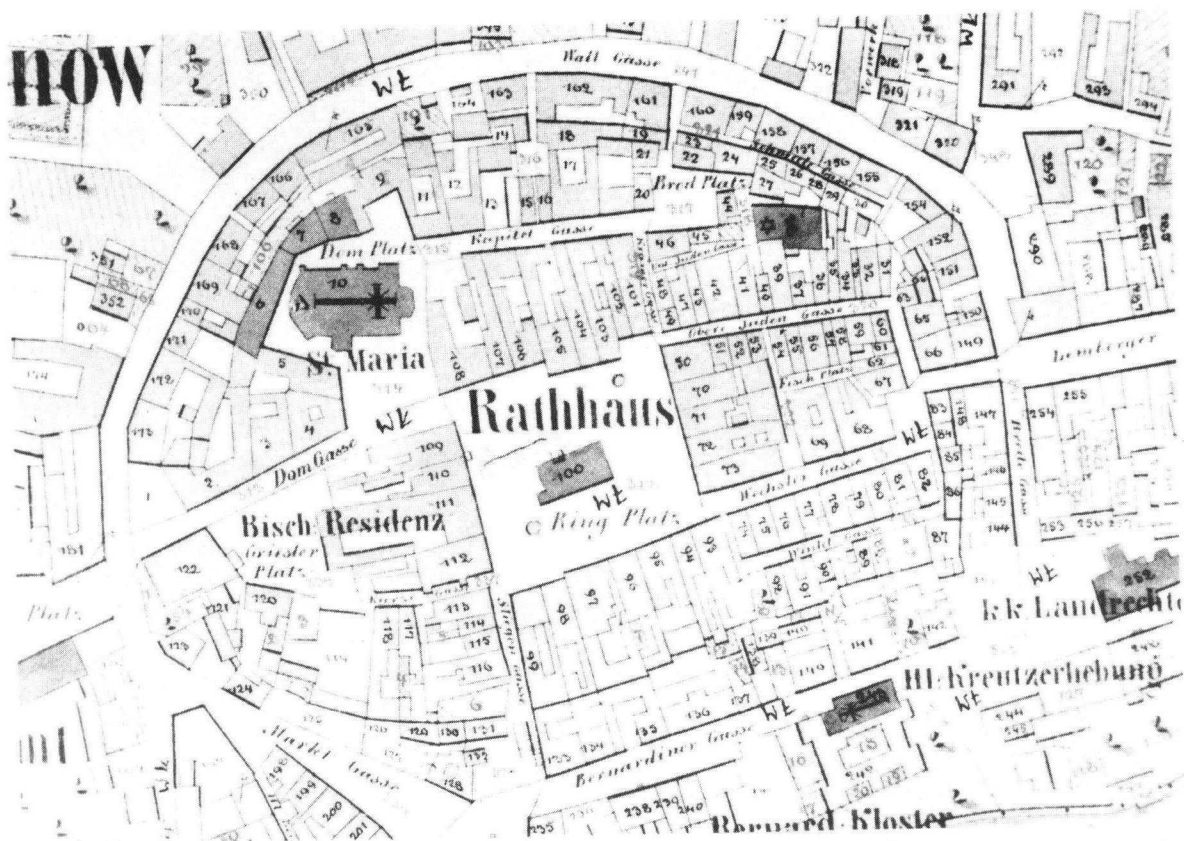
W przypadku bimy, kompozycja wyraźnie nawiązuje do formy manierystycznej kopuły, w której centralna rozeta zastępuje nie istniejącą latarnię. Pasy pseudożeber uformo-

wane są z dwóch sznurów astragalu, ze sznurem roślinnym pomiędzy nimi. Użycie astragalu dowodziłoby niewątpliwego związku ze szkołą lubelską - motyw ten użyty został najwcześniej przez B. Moranda w Zamościu (kolegiata I. 1594-1600), pojawia się w latach 1603-1607 w Lublinie (kościół Bernardynów), stając się wkrótce typowym dla szkoły lubelskiej³¹.

Pozostałe elementy - manieryzująca, mięsista dekoracja żagielków, gzyms i zniszczone kapitele kolumn, nie dają również żadnych podstaw do kwestionowania poglądu Dutkiewicza.

Podobnie przedstawia się sprawa techniki. Cegła strycharska występująca w trzonach kolumn ma wysokość ok. 7 cm i z pewną dozą ostrożności (zniszczenie materiału nie pozwala na dokładny pomiar) można stwierdzić jej podobieństwo do cegły użytej w XVII wiecznych cerowaniach muru fortalicji zamkowej na górze św. Marcina i XVII wiecznych ustrojach kamienicy Rynek 5 w Tarnobrzegu³².

Podsumowując całość tych wywodów trzeba stwierdzić, że przyjmowanie czasu powstania synagogi tarnowskiej na rok 1661 byłoby trudne do utrzymania. Należy brać pod uwagę również czas bezpośrednio przed 1631 r. - koniec lat 20-tych lub rok 1630, a także lata 1637-43 zwłaszcza, że oba te okresy poprzedzane były pożarami miasta (w 1621 i 1632 r.), w których spłonąć mogła bóżnica drewniana³³. Do takiego datowania skłania analiza elementów architektury synagogi i jej niewątpliwie związek z typem architektury synagog dziesięciopółowych, powstających równolegle na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej. W sensie formalnym reprezentowałaby ona typ pośredni pomiędzy architekturą synagogi łuckiej (1626 - 1628) z bimą pozbawioną przekrycia, a typem ostatecznie ukształtowanym w Pińsku (1640) z bimą kaplicową, stanowiąc jak gdyby zredukowaną wersję tego

Plan katastralny z 1848 r. z oznaczonym budynkiem synagogi, wydłużonym w kierunku zachodnim

ostatniego. Czy ta zależność od wzorców wschodnich pozostawała w jakimś związku z rodowodem ówczesnych właścicieli miasta, kresowych ksiąg Ostrogskich, nie wiemy.

Po fazie pierwszych konfliktów gminy z miastem w początkach lat 30 - tych XVII w., stosunkowo szybko rozwiązanych, od 1643 r. właściciel miasta ks. Władysław Dominik Ostrogski zaostrzył kurs w stosunku do Żydów, a od 1654 r. zabronił przyjmowania ich do miasta, kupowania przez nich gruntów chrześcijańskich i *handle odprawiać*, uzależniając ich także w innych sprawach od władz miejskich. Dopiero w 1670 r. książę Aleksander Janusz Ostrogski, aby skłonić Żydów do większych świadczeń na rzecz miasta, przywrócił im zabrane wcześniej prawa, zezwalając na osiedlanie się, budowę nowych domów i handel. Zatwierdził *Prawo tesz na Bożnice im dane y od Nas w Krakowie 17. Marti 1632 approbowane*³⁴, co świadczy pośrednio, że synagoga wówczas funkcjonowała. W zamian za to Żydzi oprócz opłat okolicznościowych i podatków na rzecz miasta, płacić mieli połowę podatków, jakie miasto winne było Rzeczypospolitej i właścicielowi.

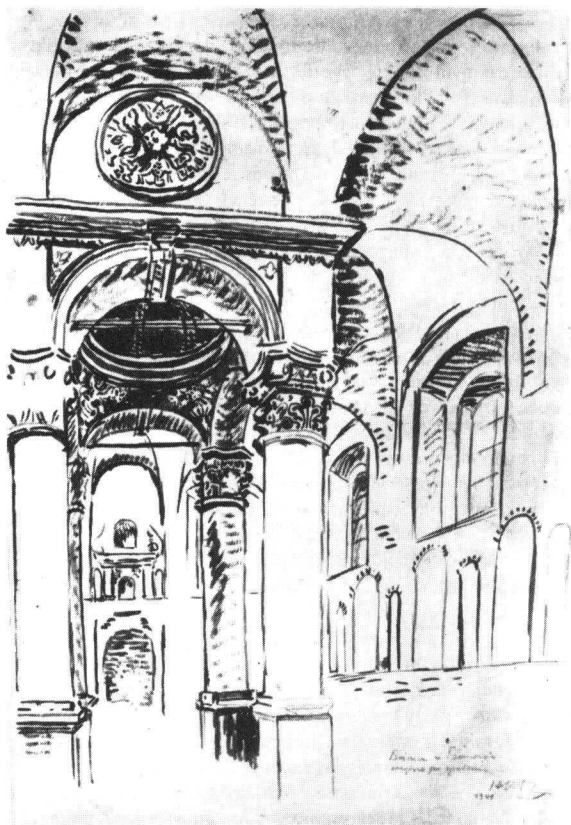
Losy samej synagogi w tym czasie w dużej mierze wynikały z niekorzystnej dla Żydów sytuacji w mieście. Wzniesiona na zapleczu działek siedliskowych ulicy Żydowskiej, pomiędzy murem miejskim a ciasną zabudową oficynową (w większości drewnianą), nie była zapewne zbyt widoczna z żadnego punktu, za to narażona na niebezpieczeństwo pożarów.

W wielkim pożarze w 1663 r., w którym spłonęło całe miasto pomiędzy murami³⁵, synagoga uległa poważnym uszkodzeniom. Sama konstrukcja budynku pożar wytrzymała, bowiem dotrwała do XX w., zniszczenia jednak musiały być duże obejmując być może więźbę dachową i jakieś prawdopodobnie przybudówki zewnętrzne skoro Żydzi czynili

starania o zezwolenie na odbudowę. Nieprzychylnie w tym czasie nastawienie wobec Żydów spowodowało, że odbudowa nie nastąpiła zbyt szybko. 8 VII 1665 r. biskup krakowski Andrzej Trzebiecki zabronił odbudowy synagogi co jednak nastąpiło przed 1677 r.³⁶ Prace remontowe przeprowadzono najprawdopodobniej w 1670 r. zaraz po potwierdzeniu Żydom przez A. J. Ostrogskiego prawa do bóżnicy.

W następnych latach miasto płonęło wielokrotnie - na ogół częściowo - w latach 1702, 1708, 1735, 1743, 1755, 1792. Groźne dla synagogi mogły być co najmniej trzy pożary - w 1711 r. - kiedy spłonęła wschodnia część miasta wraz z całą ulicą Żydowską liczącą 23 kamienice, w 1732 r. - kiedy spłonęła połowa ulicy Żydowskiej oraz w 1745 r. - kiedy spłonęły dwie ulice, w tym Żydowska³⁷. Jaki był skutek tych pożarów dla synagogi, nie wiemy. W tym czasie jednak sytuacja gminy żydowskiej była znacznie lepsza niż poprzednio. Odbudowa ze zniszczeń mogła więc nastąpić bez większych komplikacji. Wobec pogłębiającego się upadku miasta, Żydzi płacący systematycznie podatki, traktowani byli coraz lepiej zarówno przez właścicieli miasta jak i przez współmieszkańców chrześcijańskich. W latach 30 - tych XVIII w. otrzymali szereg nowych ustępstw i przywilejów, zdobywając w tym czasie niemal taką samą pozycję gospodarczą jak i chrześcijanie. W latach 60 - tych XVIII w. tarnowską kolonię żydowską zalicza się już do przodujących ośrodków handlu żydowskiego w Polsce.

Nie odbywało się to oczywiście bez dodatkowych obciążeń podatkowych. W 1737 r. ks. K. Sanguszkowski zarządził aby *Synagoga sama in universali, respektum wszelkich handlow, szynków i pożytków*³⁸ płaciła połowę podatków przypadających na wszystkich mieszkańców miasta. Żydzi zaś podatki własne mieli płacić niezależnie od tego. W 1738 r. na podstawie umowy z magistratem gmina żydowska dla ratowania budżetu

J. E. Dutkiewicz, Wnętrze Synagogi Starej w Tarnobrzegu, akwarela, 1941 r., Muzeum Diecezjalne w Tarnobrzegu

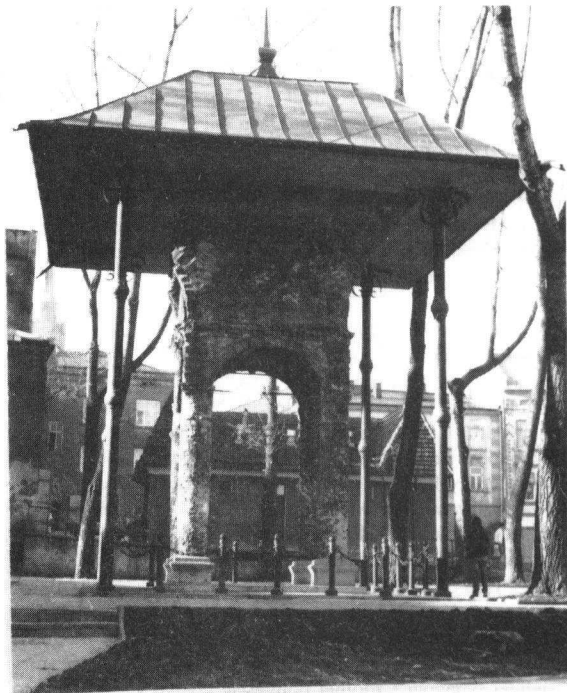
miasta zobowiązała się podnieść opłatę pogłównego z 200 na 320 złp.

Silna ekonomicznie gmina żydowska starała się zapewne o upiększenie i rozbudowę synagogi. Co prawda w instrukcjach dla miasta, jakie zostawił wizytujący kolegiatę w 1725 r. biskup F. Szaniawski, jest zalecenie mówiące, że *Pan na Tarnobrzegu winien baczyć na to by Żydzi (...) swej bóżnicy pod żadnym warunkiem nie odnawiali*³⁹, jak się zdaje jednak nie pociągnęło to za sobą żadnego praktycznego skutku.

Charakterystyczne dla wszystkich bóżnic było to, że z czasem obrastały w przybudówki i różnego typu obiekty dostawiane do sali modlitw (pomieszczenia dla kobiet, szkoły talmudyczne, biblioteki itp.). W przypadku synagogi tarnobrzegskiej rozbudowa taka też musiała mieć miejsce. Na planie Grottgiera, przy synagodze oznaczony jest nieduży obiekt dostawiony do elewacji zachodniej i drugi usytuowany przy ścianie północnej ale nie stykający się z nią. Przybudówka przy ścianie zachodniej była prawdopodobnie przedsionkiem. Nie wiadomo gdzie mieściło się pomieszczenie dla kobiet, które musiało już wtedy istnieć, gdyż od XVI w. zaczęto dopuszczać kobiety do udziału w modłach, dobudowując dla nich osobne pomieszczenia przylegające do sali modlitw.

Pomieszczenia takie lokowano najczęściej nad przedsionkiem, bądź z jednego lub obu boków sali modlitw. Taką ewolucję przeszła m. in. Stara Bożnica w krakowskim Kazimierzu, która podczas przebudowy XVI - wiecznej uzyskała pomieszczenie dla kobiet o bocznym usytuowaniu.

W przypadku synagogi tarnobrzegskiej, obiekt umieszczony przy północnej ścianie nie stanowił pomieszczenia dla kobiet, ponieważ nie stykał się bezpośrednio ze ścianą sali modlitw, co w takim przypadku było niezbędne. Na planie Tarnowa z 1814 r. synagoga jest oznaczona jako obiekt wolnostojący, pozbawiony już przybudówek. W tym właśnie roku, jak informuje ks. W. Balicki *pożar okropny wielką część miasta*

Bima Synagogi Starej, stan z 1989 r. po wznieśieniu zadaszenia

*niszczy*⁴⁰ i na wykonanym po pożarze planie widoczne są znaczne ubytki zabudowy. Pożar ten z pewnością dotknął także synagogi. Świadczy o tym zarówno zniknięcie obu przybudówek, jak zabudowy sprzed jej elewacji zachodniej. W miejscu obecnego placu Rybnego utworzyła się pustka sięgająca od narożnika ul. Kapitulnej i Rybnej do zachodniej elewacji synagogi.

Jakie były skutki pożaru dla samej synagogi znowu nie wiadomo. Konstrukcja sali modlitw przetrwała pożar - jest oznaczona na planie, a późniejsze świadectwa dowodzą, że utrzymała XVII wieczną formę architektoniczną. Zniszczeniu lub uszkodzeniu ulec jednak mogła konstrukcja dachu, być może attyka i jakieś elementy wyposażenia.

Pożar ten przyczynił się do przebudowy, a co najmniej do rozbudowy synagogi. Na planie miasta z 1848 r. oznaczona jest już ona jako budynek większy, o obrysie nieregularnym zbliżonym do prostokąta, wydłużonym w stosunku do sytuacji wcześniejszej w kierunku zachodnim. Rozbudowa nastąpić musiała pomiędzy 1814-15, a 1848 r. Trudno jest natomiast obecnie ustalić jej zakres. Wydłużenie budowli w kierunku zachodnim świadczy, że został w nią włączony przedsionek, a być może i pomieszczenie dla kobiet - głębokość tej części ustępowała nieznacznie głębokości sali modlitw.

Czy ta dobudowana część była już wówczas piętrowa, nie wiadomo. Wydaje się to jednak wątpliwe. Nie miała ona tych rozmiarów co późniejsza, znana z ikonografii piętrowa część frontowa, była bowiem w przeciwieństwie do niej węższa od sali modlitw. Rozbudowie uległy też obiekty towarzyszące. Od strony południowej do ściany synagogi dobijają teraz tylne ściany dwóch kamienic z ulicy Żydowskiej - niewątpliwie stanowiły one część zespołu synagogałnego mieszcząc mieszkanie rabinów, może łaźnię rytualną, izbę posiedzeń zarządu gminy itp.

W 1878 r. wnętrze synagogi zostało odnowione, a jej wyposażenie uległo częściowemu zmianie o czym informowała miejscowa prasa⁴¹. Wykonany w tym samym roku plan miasta nie rejestruje żadnych zmian w jej sytuacji w stosunku do roku 1848. Nie uległa więc jeszcze wówczas rozbudowie, czy innym zasadniczym przeobrażeniom.

Przed końcem XIX w. następuje jednak następna faza przebudowy. Znana z ikonografii część frontowa synagogi ma na początku XX w. optycznie dużą szerokość (pięcioosiową), większą niż wynikałoby to z oznaczeń na planach XIX wiecznych. Na planie z okresu międzywojennego sytuacja synagogi rzeczywiście różni się od sytuacji wcześniejszej - część frontowa ma szerokość większą niż sala modlitw, co powoduje, że obrys obiektu przypomina teraz literę *L*. Zniknęły też trzy kamienice (oznaczone jeszcze na planie z 1878 r.) zasłaniające synagogę od strony ul. Żydowskiej, przez co powstała pusta przestrzeń pomiędzy jej południową ścianą a ulicą.

Przebudowa nastąpić musiała pomiędzy 1878 r., a końcem XIX w. - najprawdopodobniej w latach 80 - tych. Szeroka fasada zachodnia zarejestrowana jest już na fotografii opublikowanej przez Fr. Herziga w 1911 r., a autorzy przewodnika po Tarnowie informują jedynie o XIX wiecznej przebudowie synagogi⁴², nie wspominając o żadnych zmianach XX wiecznych.

Możliwość datowania przebudowy na lata 80 - te, potwierdza analiza aktywności inwestycyjnej gminy izralickiej, która w II poł. XIX w. wyraźnie wzrasta. Już w latach 40 - tych XIX w. powstał szpital żydowski, w 1900 r. reprezentacyjna łaźnia i szkoła polsko-izralicka (fundacji barona Hirscha), a pomiędzy tymi datami domy modlitwy i mniejsze obiekty. W roku 1864 rozpoczęto budowę nowej wielkiej synagogi⁴³ zdolnej pomieścić szybko wzrastającą ilość wyznawców. Problemy finansowe spowodowały jednak przerwanie budowy już po roku. Wznowienie prac nastąpiło dopiero ok. 1900 r., a ostateczne ich ukończenie w 1908 r. Przerwanie tej inwestycji na okres przeszło trzydziestoletni mogło wpłynąć na decyzję rozbudowy Synagogi Starej. W tym czasie była to już inwestycja konieczna, o czym świadczy także fakt, że w okolicach przerwanej budowy powstały w międzyczasie dwie małe bóżnice⁴⁴.

Z zachowanej korespondencji⁴⁵ pomiędzy magistratem a Zarządem Starej Synagogi wynika też, że od roku 1897 gmina żydowska nie prowadziła żadnych prac przy Starej Synagodze, gdyż wszystkie fundusze pochłaniała jej budowa łaźni i przygotowania do wznowienia budowy nowej synagogi. Stan taki trwał jak się zdaje od 1891 r., kiedy ze względu na naciski magistratu, podjęto przygotowania do wznowienia budowy, a braki finansowe rozciągnęły okres przygotowań do budowy na prawie 10 lat. Rozbudowa Starej Synagogi musiała więc nastąpić przed 1891 r.

Na wczesny okres - prawdopodobnie niedługo po 1878 r., wskazuje też historyzująca dekoracja architektoniczna nowo powstałej części frontowej, zwłaszcza użycie form neoromańskich⁴⁶. Główną zmianą wprowadzoną podczas przebudowy było dostawienie nowej, piętrowej części frontowej - być może adaptowała ona wcześniejszy przedsięwzięcie z I poł. XIX w. W architekturze zewnętrznej nie znajdowało to jednak odbicia. Część ta mieściła przedsiónek oraz usytuowane na parterze (po stronie południowej) pomieszczenie dla kobiet. Rozmiary części frontowej dowodzą, że znajdować się tam musiały również pomieszczenia o innym charakterze, które zapewne przejęły jakieś funkcje wyburzonych domów przy ul. Żydowskiej, łączących się wcześniej z synagogą i będących częścią zespołu.

Nowo ukształtowana fasada uzyskała reprezentacyjną formę pięcioosiową, dekorowaną lizenami i profilowanymi gzymsami, o otworach w neoromańskiej oprawie. Bryła obiektu uzyskała formę dwuczłonową - piętrowa, część frontowa zestawiona jest teraz z dużo niższą salą modlitw, która ma w stosunku do sytuacji pierwotnej znacznie obniżoną attykę. W tej formie - nie licząc drobnych zmian - przetrwała synagoga do momentu zburzenia.

Przed 1897 r. magistrat zalecił jeszcze budowę metalowego, ozdobnego ogrodzenia mającego oddzielić placik po wyburzonych kamienicach przy południowej elewacji synagogi,

od ul. Żydowskiej. Gmina żydowska ze względu na brak funduszy wniosła odwołanie od tej decyzji i otrzymała w tymże samym roku zgodę na postawienie ogrodzenia drewnianego. Płot ten dopiero po roku miano zastąpić metalowym. Sprawa tego ogrodzenia ciągnęła się jednak jeszcze przez kilka lat. Jeszcze w 1899 r. magistrat godził się na przedłużenie terminu postawienia nowego ogrodzenia o dalsze trzy lata⁴⁷. W konsekwencji metalowe ogrodzenie powstało dopiero na początku XX w.

W 1929 r. synagoga wzbogaciła się jeszcze o drewniany przedsiónek dostawiony do elewacji południowej przed wejściem do sali kobiet⁴⁸. Przedsiónek, którego budowę zakończono w październiku 1929 r. miał formę niedużej przybudówki o konstrukcji drewnianej na płytkim, murowanym fundamencie. Nakryty był dwuspadowym daszkiem, a drzwi wejściowe (dwuskrzydłowe) mieściły się w bocznej ścianie.

Stan techniczny synagogi nie był już w tym czasie najlepszy. W lipcu 1929 r. inspekcja budowlana stwierdziła, że narożnik północno zachodni budowli z *powodów niewiadomych osiadł skutkiem czego utworzyła się rysa*⁴⁹.

Nakazano Zarządowi Synagogi wykonanie badań budynku, ale ten nie zrobił nic w tej sprawie. Destrukcyjna część frontowej postępowała nadal. W wyniku komisyjnej inspekcji synagogi w 1935 r. stwierdzono, że północno-zachodni narożnik zarysował się w ścianach obu elewacji (północnej i zachodniej) i wskazuje na stopniowe osiadanie przerywając gurdy nadokienne i parapety. Zarząd Miasta nakazał w związku z tym Izralickiej Gminie Wyznaniowej odsłonięcie fundamentów, ustalenie przyczyn osiadania i ich usunięcie⁵⁰. Nie wiadomo jednak czy gmina żydowska wykonała jakieś prace remontowe przed wybuchem wojny.

Z opisu w przewodniku z 1929 r. i z zachowanych fotografii wnętrza wiadomo też, że wyposażenie synagogi było bardzo bogate, a niektóre jego elementy miały unikatowy charakter. Takim elementem była miedziana, polichromowana, renesansowa szafa oraz dwa srebrne lichtarze, według autorów przewodnik *po 600 lat mające*⁵¹. Wszystko to zostało w czasie okupacji rozgrabione bądź zniszczone.

Po zajęciu Tarnowa przez Niemców, Synagoga Stara została 16 XI 1939 r. spalona, a jej mury w późniejszym czasie rozebrane. Pomiedzy jednym faktem, a drugim J. E. Dutkiewicz zdążył jeszcze na akwareli utrwalić jej wnętrze, ogłolone już z wystroju i wyposażenia. Jedynym elementem synagogi, który przetrwał do dzisiaj, pozostaje zachowana w formie destruktu bima.

Autor dziękuje kol. K. Bańburskiemu za zwróceniu mu uwagi na nie wykorzystane archiwalia w Archiwum Diecezjalnym w Tarnowie, publikowane w cytowanej pracy ks. prof. B. Kumora.

PRZYPISY:

1. W. BALICKI, Miasto Tarnów, Tarnów 1831, s. 23, 100
2. I. SCHIPPER, Żydzi w tarnowie do końca XVIII w., (w:) Kwartalnik Historyczny, R. XIX, Lwów 1905, s. 228
3. J. LENIEK, F. HERZIG, F. LEŚNIAK, Dzieje miasta Tarnowa, Tarnów 1910, s. 32
4. I. SCHIPPER, Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich, Warszawa 1937, s. 11-12
5. M. BAŁABAN, Historia i literatura żydowska ze szczególnym uwzględnieniem Żydów w Polsce, t.III Lwów-Warszawa-Kraków 1925, s. 231
6. Z. SIMCHE, Tarnów i jego okolice, Tarnów 1930
7. Z. RAPAPORT, M. ROZWADOWSKI, Przewodnik po Tarnowie, Tarnów 1929, s. 28-29
8. J. E. DUTKIEWICZ, Tarnów, Warszawa 1954, s. 78-79
9. B. KUMOR, Prepozytura tarnowska, (w:) Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 12, Lublin 1966, s. 273

10. A. B. KRUPIŃSKI (w:) Przewodnik po Tarnowie, Tarnów 1982, s. 53; tenże, Zabytki urbanistyki i architektury województwa tarnowskiego, Kraków 1988, s. 60
11. Tarnów. Dzieje miasta i regionu, pod red. F. KIRYKA I M. RUTY, t. I, Cząsy przedrozbirowe, Tarnów 1981
12. S. WRÓBEL, Cudzoziemcy w starym Tarnowie, (w:) Rocznik tarnowski, Tarnów 1990, s. 11-22
13. Wymienić tu należy najstarszy plan Tarnowa inż. Fr. von Grotte-
ra z 1796 r., a także plany miasta z lat 1814, 1848 i 1878
14. Dwie najstarsze fotografie synagogi (z pocz. XX w.) opublikował F. Herzig (Dzieje miasta Tarnowa o. c.), dwie dalsze fotografie z okresu międzywojennego znajdują się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie. W zbiorach Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie przechowywana jest natomiast akwarela J. E. Dutkiewicza z 1941 r. przedstawiająca wnętrze synagogi przed rozbórką.
15. Dotyczy to zachowanych akt budowlanych w WAP w Tarnowie, teczka kamienicy ul. Żydowska 10, sygn. AU - 281
16. I. SCHIPPER, Dzieje..., s. 19
17. Tamże, s. 11-12; S. WRÓBEL, (w:) Tarnów. Dzieje miasta..., s. 355 i in.
18. A. BARTOSZ, Najstarsze dokumenty do historii cmentarza żydowskiego w Tarnowie, (w:) Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce nr 2/106, 1978 r., s. 111
19. I. SCHIPPER, Żydzi..., s. 228; J. LENIEK, F. HERZIG, F. LEŚNIAK, Dzieje..., s. 32-33; Z. SIMCHE, Tarnów..., s. 88 i in.
20. M. BAŁABAN, Historia..., s. 231
21. I. SCHIPPER, Żydzi..., s. 228
22. Tamże, s. 229
23. B. KUMOR, Prepozytura..., s. 273
24. Archiwum Diecezjalne w Tarnowie, Conscriptio Erectionum Privilegiorum de Munimentorum Ecclesiae Collegiatae Tarnoviensis (k. XVIII w.), b. sygn., pod poz. 59 Facultas erigendi Sinagogam in Civitate Tarnow Anno Dni 1661
25. Ogólny opis synagogi przedstawia J. E. DUTKIEWICZ, Tarnów, s. 78-79
26. L. LUDWINOWSKI, Stara Bóżnica na Kazimierzu w Krakowie, Warszawa 1980, s. 11-12; T. DOBROWOLSKI, Sztuka Krakowa, Kraków 1978 (wyd. V), s. 118
27. A. MIŁOBĘDZKI, Architektura polska XVII wieku, Warszawa 1980, cz. I, s. 68
28. Tamże, s. 69, 326-327
29. Z. RAPAPORT, M. ROZWADOWSKI, Przewodnik..., s. 28
30. J. E. DUTKIEWICZ, Tarnów, s. 79
31. A. MIŁOBĘDZKI, Architektura..., s. 156, passim. W Tarnowie motyw podobny pojawia się w dekoracji malarskiej kamienicy Rynek 2 - stanowią go pasma paleczek rozdzielonych potrójnymi krążkami występujące na obrzeżach dekorowanych płaszczyn. Polichromia zalegająca w partiach datowanych na I poł. XVI w. (K. M. TRUSZ, Tarnów. Kamienica Rynek 2 - Wróblewskiego 8. Badania architektoniczne, mszps Tarnów 1979, s. 8-9) ze względu na zbieżność kompozycji i kolorystyki z polichromią kamienicy Rynek 21, datowana jest na 3 ćw. XVI w. (A. LEO, Tarnów. Kamienica Rynek nr 2. Dokumentacja historyczna, m-pis Kraków 1978, s. 15)
32. Wniosek ten oparty jest o badania cegły strycharskiej w Tarnowie prowadzone przez autora artykułu, podsumowane w opracowaniu: Tarnów Kamienica Rynek 5. Badania architektoniczne, cz. I. m-pis Kraków 1980, oraz cz. II Badania wykonane w ramach nadzoru konserwatorskiego, m-pis Tarnów 1988; gdzie m. inn. załączono plansze graficznej analizy wymiarów spotykanej w Tarnowie cegły strycharskiej.
33. S. WRÓBEL, (w:) Tarnów. Dzieje..., s. 423
34. Cyt. za I. SCHIPPER, Żydzi..., s. 238
35. S. WRÓBEL, (w:) Tarnów. Dzieje..., s. 423
36. B. KUMOR, Prepozytura..., s. 273
37. W. BALICKI, Miasto..., s. 114; S. WRÓBEL, (w:) Tarnów. Dzieje..., s. 423-424
38. Cyt. za I. SCHIPPER, Żydzi..., s. 233
39. Tamże, s. 234-235
40. W. BALICKI, Miasto..., s. 115
41. "Gwiazda" nr 13 z dnia 7 XII 1878
42. Z. RAPAPORT, M. ROZWADOWSKI, Przewodnik..., s. 28-29
43. Historię Synagogi Nowej omawia A. BARTOSZ, Synagoga Nowa w Tarnowie, (w:) Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce, 1988 nr 3-4, s. 185-195
44. Tamże, s. 188
45. WAP w Tarnowie, AU - 281
46. Data ta (1878) jest przypadkowo zbieżna z pierwszymi realizacjami neoromańskimi K. Polityńskiego na terenie Tarnowa - kościołem Urszulanek (1877-78) i kościołem Filipinów (1878-79). Wcześniej elementy neoromańskie pojawiają się w kaplicy Sanguszków na Cmentarzu Starym w Tarnowie (1869) proj. M. Zajączkowskiego.
47. WAP w Tarnowie, AU - 281, korespondencja pomiędzy Zarządem Synagogi Starej a Zarządem Miejskim z lat 1897-1899.
48. Tamże, pismo Zarządu Synagogi Starej do władz miejskich z dnia 17 X 1929 r. Także i w tej sprawie nie obyło się bez kontrowersji. Projekt wykonany przez tarnowskiego przedsiębiorcę Jana Dybusia, zgodnie z życzeniem Zarządu synagogi, przewidywał konstrukcję o szerokości 1,80 i głębokości 1,35 m. Projekt zatwierdzono z zastrzeżeniem jednak, że szerokość ma zostać zmniejszona do 1,10 m - wbrew zastrzeżeniu wzniesiono przedśionek o szerokości 1,45 m. Reprezentujący Zarząd Synagogi Starej Michał Rauchwerk (Rauchwerk) w piśmie do magistratu wyjaśniał to odstępstwo koniecznością - w pomieszczeniu przebywa ok. stu kobiet i przedśionek szerokości 1,10 m byłby zbyt wąski.
49. Tamże, pismo Magistratu z dnia 23 VII 1929 r.
50. Tamże pismo Zarządu Miejskiego z dnia 14 III 1935 r.
51. Z. RAPAPORT, M. ROZWADOWSKI, Przewodnik..., s. 29